

Andrzej Aksamitowski*

Historyczne, geograficzne i fortyfikacyjne uwarunkowania obszaru Cyrenajki. Charakterystyka i rola twierdzy Tobruk 1940–1941¹

Zarys historii Cyrenajki i jej uwarunkowania geograficzne

Na terenach Afryki Północnej od zamierzchłych czasów ścierały się interesy tubylczych plemion i państw. W drugiej połowie XIII stulecia przed naszą erą obszary te najechały „ludy morza”, których dzieje nie są dokładnie znane². Wiemy, że niektóre z nich osiedliły się na wybrzeżu libijskim. Znany jest także fakt, że „ludy morza” wraz z Libijczykami i ludem Maszawasza utworzyły armię pod dowództwem władcy libijskiego Maraju i dokonały grabieżczej wyprawy na Egipt. Z terenów Libii armia w sile około 30 000 wojowników najechała deltę Nilu. Atak został odparty przez armię faraona Merenptaha³, a do niewoli egipskiej dostało się około 9000 jeńców. Mimo tego

* Doktor habilitowany, Katedra Badań nad Konfliktami i Pokojem, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Szczecińskiego.

¹ Artykuł był publikowany w języku angielskim w pracy *Tobruk in the Second World War Struggle and Remembrance*, Warszawa 2012 (w wersji angielskiej bez map i szkiców).

² Informacja o najeździe „ludów morza” na obszar na zachód od Egiptu zachowała się na ścianach świątyni w Karnaku, przy opisie rządów Merenptaha (władcy XIX dynastii). Zapis głosi, iż w piątym roku sprawowania władzy przez tego faraona (tj. około 1230 r. p.n.e.) na libijskie wybrzeża przyplęły plemiona „ludów morskich”, dalej wymienia się nazwy tych ludów (plemion); T. Łoposzko, *Starożytni piraci Morza Śródziemnego*, Lublin 1994, s. 14–15; szerzej patrz J.H. Breasted, *Ancient Record of Egypt*, t. III–IV, Chicago 1906. Tadeusz Łoposzko (*op. cit.*, s. 15) błędnie podaje imię faraona – Merenptah, podobnie Kazimierz Michałowski w książce *Nie tylko piramidy. Sztuka dawnego Egiptu*, Warszawa 1966, s. 72; jednak A. Dembska, *Kultura starożytnego Egiptu. Słownik*, Warszawa 1995, s. 121 i B.J. Kemp, *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji*, Warszawa 2009, s. 33 i nast., podają imię – Merenptah.

³ Merenptah [egip. *mr n pth* – oznacza „ukochany Ptaha”], czwarty władca XIX dynastii, syn Ramzesa II; sprawował

zwycięstwa zagrożenie Egiptu z terenów Libii pozostało aktualne przez kolejne stulecia.

Z czasem starożytne państwa, takie jak Grecja, Egipt i Rzym oraz Bizancjum rozciągały swoje wpływy na obszarach Libii. W okresie nowożytnym także państwa europejskie rywalizowały o pierwszeństwo w eksploatacji tych ziem i utrzymaniu ważnych punktów strategicznych (obronnych) i węzłów komunikacyjnych. Najważniejsze z nich otaczano murami obronnymi, a później systemami umocnień osłanianio całe obszary w celu ich utrzymania.

W środkowo-wschodniej części Afryki Północnej, na terytorium Libii⁴, rozciąga się historyczna kraina zwana Cyrenajką⁵. Obszar Cyrenajki i położony tarasowo na jej północnym wschodzie pas Marmariki (arab. *Al-Butnan*) obejmują ziemie oblewane wodami południowej części basenu Morza Śródziemnego. Są one położone na pograniczu z Egiptem, a co ważne od strony militarnej, około 500 mil na zachód od żywej delty Nilu.

Swoją ekspansję kolonialną rozwijały na tym obszarze Turcja i Włochy. Na obrzeżu zachodnim tego obszaru rozprzestrzeniła się kolonizacja Francji, a na wschodnim – Anglii. W XIX wieku w Afryce Północnej u wybrzeży Morza Śródziemnego leżały „francuskie” Maroko oraz Algieria i Tunis, a także „włoska” Libia oraz „brytyjski” Egipt⁶, przez który przechodził najważniejszy dla tego rejonu szlak wodny – Kanał Sueski⁷.

Natomiast w Azji rozciągała się: wschodnia część Egiptu (Półwysep Synaj), Palestyna (brytyjska), Syria (francuska) i Turcja w Azji Mniejszej⁸.

W VII–VI wieku przed Chrystusem Cyrenajka stanowiła kolonię grecką. W tym okresie Grecy założyli szereg, do dziś ważnych, miast regionu: Cyrenę z portem Apollonia (obecnie Marsa Susa), Teucheirę (obecnie Tocra), Euesperides (lub Bernice), Balagrae (obecnie Al-Bajda), Ptolemaidę i Barce (obecnie Al-Mardż)⁹.

W 321 r. p.n.e. Cyrenajka została podbita przez interweniujące wojska, pod dowództwem Macedończyka Ofellasa, przechodząc w ręce Ptolemeuszów¹⁰ i pod wpływy egipskie. Następnie, w 97 r. p.n.e., została przekazana testamentem przez ostatniego z nich – Ptolemeusza Appiona – Rzymowi¹¹. Faktyczną prowincją rzymską stała się od 78 r. p.n.e. wraz z Kretą, a od 20 r. p.n.e. została prowincją senatorską. Za

władzę w latach 1236–1223; m.in.: stłumił bunt w Nubii, oblegał miasta w Palestynie; jego władza sięgała do Azji; szerzej patrz: B.J. Kemp, *op. cit.*

⁴ Terytorium Libii tworzą trzy krainy: Trypolitania, Cyrenajka i Fazzan.

⁵ Nazwa Cyrenajka pochodzi od miasta Cyrena (gr. Kyrēnē), które do III w. n.e. było stolicą prowincji i zostało założone przez Greków w 631 r. p.n.e.

⁶ Egipt znajdował się pod zwierzchnictwem tureckim, a od 1882 r. także pod brytyjską okupacją.

⁷ M. Leśniewski, *Konflikty marokańskie 1906–1912*, [w:] *Zarys dziejów Afryki i Azji. Historia konfliktów 1869–2000*, red. A. Bartnicki, Warszawa 2000, s. 112; P. Ostaszewski, *Włoski triumf imperialny. Podbój Trypolitanii i Cyrenajki 1911–1912*, [w:] *Zarys dziejów...*, s. 121–128.

⁸ Z. Kwiecień, *Tobruk 1941–1942*, Warszawa 1993, s. 6–7.

⁹ *Nazewnictwo geograficzne świata, z. 3. Afryka*. Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Polski, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2004, s. 86.

¹⁰ Patrz: B. Bennett, M. Roberts, *Wojny następców Aleksandra. Dowódcy, kampanie, tajemne spiski i zdrady*, Warszawa 2010, s. 149–151; S. S. Montefiore, *Jerozolima. Biografia*, Warszawa 2011, s. 59–61; szerzej także G. Holbl, *A History of the Ptolemaic Empire*, London 2001.

¹¹ Zob. też: P. Richardot, *Le plus vieux limes: la defense de la l’Afrique Romaine*, [w:] *La guerre d’Algerie. La defense des frontieres. Les barrages algero-marocain et algero-tunisien 1956–1962*, „Revue Internationale d’Histoire Militaire” 1997, nr 76, s. 15 i *passim*.

obronę prowincji „Cirenaica” odpowiadał XXII Legion „Deiotariana” rozmieszczony w Aleksandrii. W roku 67 n.e. utworzono III Legion „Cyrenaica”¹² stacjonujący w Aleksandrii, a następnie w Coptos koło Luksoru, na terenie Egiptu. Od zachodu Cyrenajkę osłaniały wojska rozmieszczone w prowincji „Africa”, gdzie w Ammaedara koło Tebessy (dziś Algieria) stacjonował Legion III „Augusta”¹³. Cyrenajka pozostawała w rękach Rzymu do rozpadu cesarstwa. Następnie prowincja weszła w skład cesarstwa wschodniego (Bizancjum).

W połowie V wieku Cyrenajka została najechnana przez Wandalów, którzy w 553 r. zostali wyparci przez armię Belizariusza¹⁴. W roku 647 Cyrenajkę opanowali Arabowie, którzy nadali jej nazwę Barqah (złatinizowana – Barka) i utrzymali do XVI wieku, kiedy to zdobyli ją Turcy i jako obwód Benghazi włączyli do wilajetu trypolitańskiego. W 1714 r. turecki gen. Achmet Karamanli wyłamał się spod władzy Turcji i ogłosił się władcą Libii. Turcja odzyskała ten obszar w 1835 r. po obaleniu Karamanlitów i ponownie przywróciła mu poprzedni status. W 1911 r. doszło do włoskiej aneksji tureckich prowincji na terenie Libii. Włochy opanowały Trypolitanię i Cyrenajkę¹⁵, a w wyniku kampanii morskiej, przeprowadzonej w 1912 r., także Rodos i Dodekanez¹⁶. Na terenach libijskich do 1918 r. trwała antywłoska rewolta miejscowej ludności (pod wodzą Enwer-beja). Niedoceniany przez włoską armię przeciwnik doskonale znał teren oraz dysponował dobrze zorganizowanymi i mobilnymi oddziałami, które prowadziły wojnę partyzancką. W 1920 r. na obszarze Cyrenajki wprowadzono status libijski.

Benito Mussolini potraktował Libię jako przedłużenie Półwyspu Apenińskiego (leżała tylko 400 km od Sycylii) i zdecydował o zasiedleniu jej włoskimi kolonistami, którzy mieli rozwinąć tam uprawy rolne, i kupcami. Prowincja rządzona była przez gubernatora mianowanego przez rząd włoski. Jako pierwszemu zadanie to powierzono hr. Giuseppe Volpi, a następnie kolejno urząd obejmowali generałowie Emilio de Bono, Pietro Badoglio, Rodolfo Graziani¹⁷ oraz marsz. Italo Balbo. Gen. R. Graziani

¹² W roku 69 n.e. III Legion „Cyrenaica” został użyty dopiero przez cesarza Witeliusza (według innych autorów – w tym roku nie został ponownie przyjęty do służby). S. Jędraszek, *Armia Lagidów. Organizacja i struktura*, Zabrze 2010, s. 72; zob. też Strabo, *Geographie*, Paris 1873, XVII.1.12, XVII.1.30.

¹³ P. Richardot, *Le plus vieux limes...*, s. 27 i *passim*.

¹⁴ Belizariusz (około 500–565); dowódca wojsk bizantyjskich (od 526 r.) cesarza Justyniana II; jeden z najlepszych wodzów w historii wojen; prowadził wojny przeciw Persom, pokonał Wandalów w Afryce oraz Gotów we Włoszech; jego czyny opisał Prokopiusz z Cezarei; zob. *Dykcjonarz biograficzno-historyczny czyli krótkie wspomnienia żywotów ludzi wsławionych cnotą, nauką, przemysłem, męstwem...*, Warszawa 1844, t. 1, s. 129.

¹⁵ Włoski korpus ekspedycyjny (gen. Carl Caneva) liczący 35 000 żołnierzy 2 października 1911 r. dokonał desantu na wybrzeża Libii. Kilkutygodniową kampanię rozpoczęto od bombardowania Trypolisu oraz innych ośrodków miejskich położonych wzdłuż wybrzeża morskiego. Pod koniec października 1911 r. zajęto Trypolis, Tobruk, Darnę, Bengazi i Homs; patrz: P. Ostaszewski, *Włoski triumf...*, s. 124; szerzej F. Malgieri, *La Guerra libica (1911–1912)*, Voghera Editore, Roma 1970.

¹⁶ Francja i Wielka Brytania zgodziły się nie przeszkadzać Włochom w opanowaniu Trypolisu, ale musiała zostać zachowana nietykność reszty Turcji. Osłabiała to jeszcze bardziej pozycję Turcji, która już była zbyt słaba, aby odeprzeć włoski atak. W tym samym niemal czasie Turcja była zaangażowana w konflikt bałkański (1912–1913), który był niezwykle ważny dla jej pozycji europejskiej i antyrosyjskiej; zob. A. Krzyżanowski, *Wojny bałkańskie 1912–1913*, Kraków MCMXIII [1913], s. 64–65.

¹⁷ Gen. Rodolfo Graziani był najbardziej doświadczony w walkach przeciwko Arabom na pustyni, szczególnie przeciwko wojownicznemu plemieniu Senussi. Znany był także z bezwzględności w stosunku do przeciwników. Za drutami obozów koncentracyjnych zamknął 80 000 tubylców, zyskując wśród Arabów miano „białego diabła”. Oddziały włoskie pod wodzą gen. R. Grazianiego wykonały 500-kilometrowy przemarsz przez pustynię na południe (z dala od źródeł wody) do Oazy Kufra, która była główną bazą plemienia Senussich. Część drogi przebyto w wozach bojowych po drogach

rozpoczął budowę fortyfikacji na pograniczu egipsko-libijskim, wznosząc 300-kilometrową zapórę z drutu kolczastego.

Od początku XX w. Cyrenajka, stanowiąca w tym czasie część włoskiej Libii, położona pomiędzy Egiptem na wschodzie, zatoką Wielkiej Syryi i Trypolitanią na zachodzie, stanowiła terytorium o znaczeniu strategicznym zarówno dla armii włoskiej, jak i brytyjskiej. Na południu obszar ten stykał się z Pustynią Libijską, która graniczyła z angielskim Sudanem.

Pustynia Libijska (arab. *As-Sahara al-Libija*) leżąca w Afryce Wschodniej stanowi część Sahary. Jej powierzchnia licząca około 2 mln km² i rozciąga się na terytorium Libii, Egiptu i Sudanu. Obszar pustyni jest nachylony ku północy i znajdują się na nim większe i mniejsze obniżenia deflacyjne o założeniach tektonicznych¹⁸. Teren Pustyni Libijskiej jest niezwykle trudny dla prowadzenia działań dużymi formacjami wojskowymi i stanowi naturalną osłonę obszaru Cyrenajki od południa. Biorąc pod uwagę fakt, że wszelkie działania miały być prowadzone głównie w pasie nadmorskim, należało uwzględnić możliwość obejścia pozycji umocnionych przez mniejsze oddziały. Ponadto obszary pustynne miały też duże znaczenie ze względu na oazy, w których występowała woda w różnych postaciach (wód gruntowych, wód artezyjskich oraz źródeł). Do najważniejszych oaz na Pustyni Libijskiej należały: Al-Kufra i Fezzan (położone na obszarze Libii) oraz Siwa i Farafira (w Egipcie). Oazy Al-Kufra i Siwa¹⁹ tworzące zespoły oazowe były także ważnymi węzłami szlaków karawanowych. Utrzymanie węzłów i szlaków komunikacyjnych oraz dostępu do wody pitnej należało do jednego z najważniejszych zadań wojsk walczących w Afryce Północnej²⁰.

Obszar libijskiej Cyrenajki, ze stolicą w Benghazi, obejmował 600 000 km², a zamieszkiwało tu około 350 000 ludności²¹. Do najważniejszych miast obszaru należały: Tokra, Derna, Tobruk, Tolmeta, El-Megr i Cyrena. Głównymi portami Cyrenajki były: Benghazi i Tobruk.

Tobruk położony na obszarze Marmariki był naturalnym kotwicowiskiem osłoniętym od strony morza półwyspem i posiadającym własne źródła wody. Ponadto Tobruk był drugim pod względem wielkości portem Cyrenajki i największy na jej wschodnim wybrzeżu²². Położony na północnym brzegu naturalnej zatoki wykorzystywany był od

---

wzniesionych przez włoskich saperów. Ostatni, 70-kilometrowy, odcinek włoscy żołnierze przebyli na wielbłądach. Niespodziewany atak przyniósł im powodzenie, chociaż Senusowie stawili zacięty opór. Część z nich wyrżnięto, a innych przesiedlono z oazy Kufra do nadmorskich okręgów Libii (pod włoski nadzór); szerzej zob.: R. Graziani, *Cirenaica pacificata*, Mondadori, Milan 1932.

¹⁸ Największym obniżeniem jest Al-Kattara (arab. Munchafadh al-Qattarah), o powierzchni 18 000 km², położonym 133 m poniżej poziomu morza. Jest to najniższe miejsce na obszarze Egiptu. Szerszą charakterystykę obszaru podaje S. Czmur, *El Alamein*, Warszawa 1997, s. 9–22.

¹⁹ Oaza Siwa (arab. *Wāhat Siwah*) położona w depresji (od 11 do 22 m p. p. m.) posiadała liczne źródła i kilka słonych jezior. W okresie starożytnym było to miejsce kultu boga Horusa, Ozyrysa i Ammona-Re. Przed wyprawą na Wschód sanktuarium Ammona odwiedził Aleksander Macedoński. Opis tego wydarzenia przedstawił Peter Green, *Aleksander Wielki*, Warszawa 1978, s. 247–251. W okresie wpływów rzymskich było to miejsce zsyłki. W toku wojen toczonych w XIX i XX w. ważne skrzyżowanie szlaków karawan i dostępu do źródeł wody na Pustyni Libijskiej.

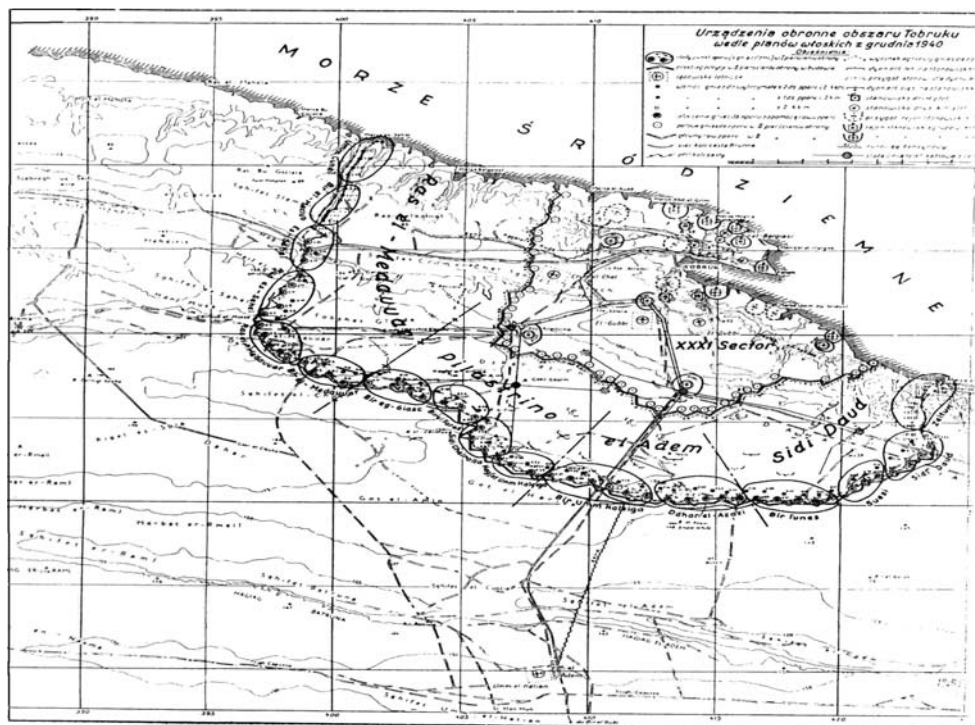
²⁰ Warto w tym miejscu nadmienić, że oddziały niemieckiego Korpusu „Afryka” (Afrikakorps) skierowane do wsparcia wojsk włoskich, rozpoczęły przerzut do Afryki Północnej od wysłania Jednostek Zaopatrzenia w Wodę nr 800 i 804 i formacji medycznych (Szpital Polowy nr 4/572) patrz J. Ledwoch, *Afrikakorps*, Warszawa 1993, s. 5. Również Brytyjczycy utworzyli specjalne Oddziały Oazowe, które rozpoznawały i utrzymywały oazy zabezpieczając i dostarczając wodę dla wojsk. Zob. też I. Baxter, *Afrika-Korps 1941–1943*, Warszawa 2010, s. 139.

²¹ Obszar Cyrenajki wynosi obecnie 905 000 km².

²² Tobruk leży na obszarze Marmariki – kraju stanowiącego nadbrzeżną część Pustyni Zachodniej.

wieków jako port i baza floty wojennej. W średniowieczu stanowił jedną z kryjówek i baz muzułmańskich piratów penetrujących i panujących na znacznych obszarach Morza Śródziemnego. Kiedy w 1798 r. armia francuska pod wodzą Napoleona płynęła do Egiptu w Tobruku zatrzymano się na postój.

W 1911 r. port zajęły wojska włoskie dokonujące podboju tureckiej wówczas Libii. Niewiele znaczący w wojnie z Turcją punkt obronny w Tobruku, opierał swoją obronę na kilku tureckich fortach rozrzuconych na pustyni. Wkrótce miał się stać jedną z najważniejszych twierdz Afryki Północnej. Od włoskiej inwazji Tobruk stał się ważną bazą marynarki wojennej. Przystąpiono także do zabezpieczenia tego miejsca poprzez rozbudowę umocnień od strony lądu (pustyni).

Umocnienia twierdzy Tobruk wybudowane przez Włochów

Rysunek 1. Włoski plan twierdzy „Tobruk” z 1941 r.

Źródło: Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich w dziesięciolecie jej powstania, Londyn 1951.

Umocnienia Cyrenajki

Północno-afrykański teatr działań wojennych stanowi południową część śródziemnomorskiego teatru wojny. Teatr Działań Wojennych obejmuje pas ziem obu części Maroka, Algierii, Tunisu, Libii i Egiptu. Terytorium tunezyjsko-libijskie tworzy na tym teatrze – obszar centralny. W toku II wojny światowej działania prowadzone w północnej

Afryce ograniczyły się do terenów: Tunezji, Libii (głównie: Trypolitanii i Cyrenajki) oraz Egiptu (po deltę Nilu)²³.

Analizując układ komunikacyjny, położenie miast i portów znajdujących się na wybrzeżu Afryki od delty Nilu po Tunezję dostrzegamy szereg umocnionych punktów i rejonów ważnych dla ewentualnych działań zbrojnych.

W Egipcie ważną rolę odgrywa obszar warowny (rozbudowana twierdza) Mersa-Matruh, którego schrony zbudowały australijskie oddziały inżynieryjne 9. Dywizji Piechoty (gen. Leslie Morshead). Jednak w 1941 r. ufortyfikowane miasto, położone nad zatoką Matruh, miało umocnienia zasypane piaskiem i częściowo egipskie schrony wybudowane w piachu i wzmocnione drewnianymi balami²⁴. Litą skałę trudno było kruszyć za pomocą oskardów. Saperzy musieli używać sprzężarek, aby rozbudować system schronów. Podobny charakter miały prace, jakie prowadzono w Tobruku. Dalej, w kierunku zachodnim, leżało kolejne umocnione miasto – Sidi-Barani. Miasta te tworzyły ważną linię osłony komunikacji i pogranicza libijsko-egipskiego.

Po zajęciu Cyrenajki Włosi wzniesli system umocnień do osłony przed Brytyjczykami z Egiptu. Na pograniczu egipsko-libijskim w Cyrenajce wykorzystano dawny turecki fort Maddalena (unowocześniony przez Włochów) oraz zbudowano twierdzę Bardia (ważną dla działań prowadzonych na pograniczu z Egiptem i drugą co do wielkości twierdzę na obszarze Cyrenajki). Rozbudowana przez Włochów w latach trzydziestych wraz z umocnieniami Sallum i przełęczą Halfaja twierdza Bardia tworzyła ufortyfikowany obszar graniczny, paraliżujący głębszy manewr na tym obszarze pustyni²⁵. Ponadto na południe od portu Bardia został wzniesiony w XIX wieku przez Turków i unowocześniony przez Włochów – fort Capuzzo.

Położone dalej na zachód miasto Tobruk zostało rozbudowane dla potrzeb liczącego 10 000 żołnierzy garnizonu, władz administracyjnych i włoskich osadników. Wzniesiono kościół katolicki (pod wezwaniem św. Franciszka), hotel, koszary i budynki administracji, a w okresie rządów Benito Mussoliniego wielki gmach lokalnych władz partii faszystowskiej. Przed wojną Tobruk liczył 4000 mieszkańców. Bezpośrednio przed wojną znajdowało się w nim główne dowództwo sił włoskich przygotowujących się do zajęcia Egiptu i Kanału Sueskiego. Tobruk był oddalony o 233 brytyjskie mile lądowe (około 375 km) od Aleksandrii, a od najbliższych umocnień egipskich o około 150 mil (241 km).

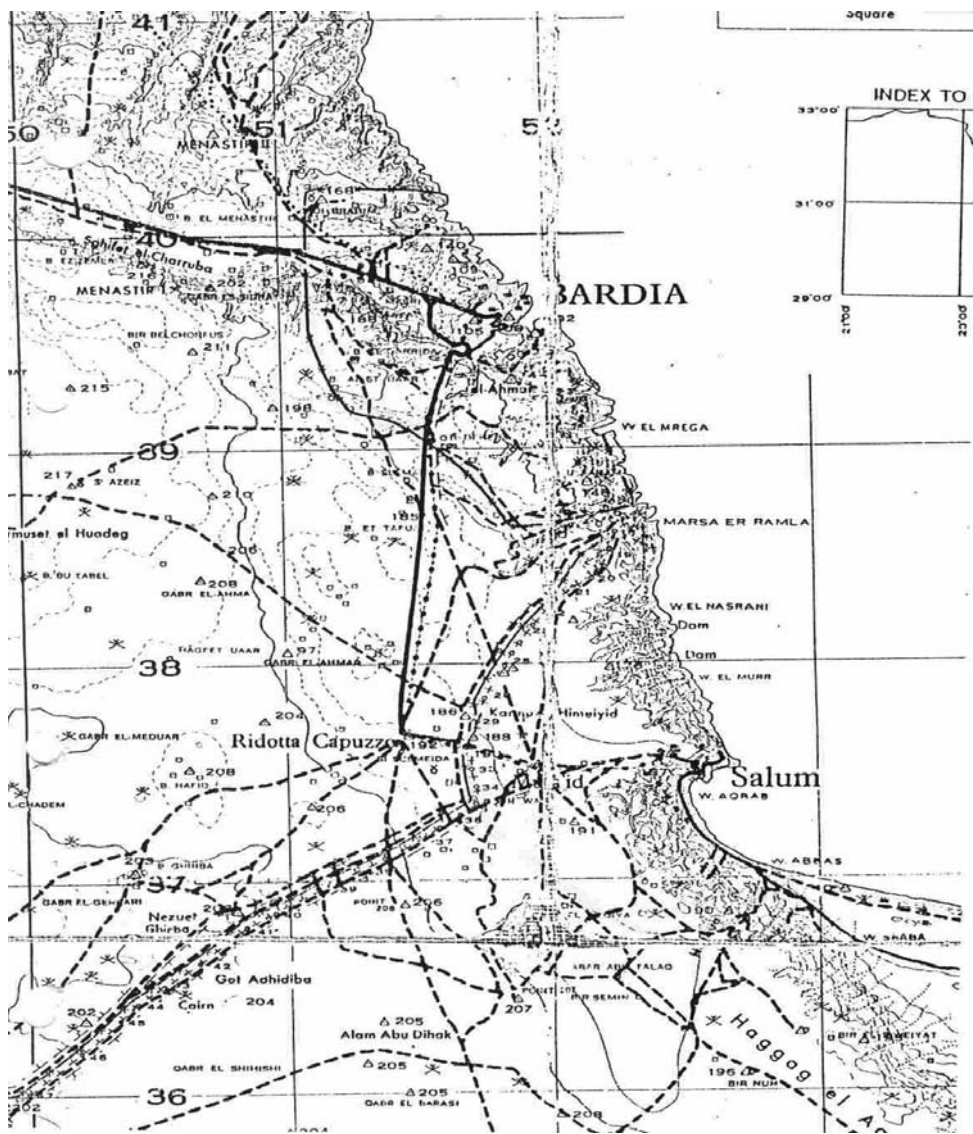
Tobruk stanowił doskonały punkt (a faktycznie węzeł) komunikacji lądowej (poprzez układ drożni biegnących wzdłuż wybrzeża morskiego i w głąb kontynentu), a także – komunikacji morskiej w strefie basenu Morza Śródziemnego. Ten układ powiązań komunikacyjnych powodował, że Tobruk miał ogromne znaczenie operacyjno-strategiczne, a po odpowiednim ufortyfikowaniu mógł odgrywać w obszarze Cyrenajki rolę północno-afrykańskiego donjonu²⁶. Ważność militarna tego punktu geograficznego odnosiła się zarówno do wybrzeży śródziemnomorskich, jak i do terenów pustynnego pogranicza egipsko-libijskiego.

²³ Szerzej zob. S. Czumur, *op. cit.*, s. 15 i *passim*.

²⁴ Z. Śmietana, *Okruchy z tobruckiego chlebaka*, Kraków 1986, s. 33–40.

²⁵ R.H. Reinero, *Breve Historie d'un barragedans les guerres coloniales de l'Italie*, [w:] *La guerre...*, „Revue Internationale d'Historie Militaire” 1997, nr 76, s. 51–53.

²⁶ Donjon [donżon] – to w fortyfikacji główny element obronny, śródszańiec strefy obronnej (dawniej baszta obrona w zamku; ostatni punkt oporu; w słowiańskiej fortyfikacji – *stołp*).

Rysunek 2. Plan twierdzy „Bardia” i umocnień pod Sallum, fragment brytyjskiej mapy: 1:50 000, Frontier Series „Bardia” (sheets 3), 6 November 1941.

Źródło: „Mapy Afryki”, zbiór kartograficzny Wojskowego Instytutu Historycznego.

Bliskość Brytyjczyków nakazywała, aby Tobruk rozbudowano głównie ze względów militarnych. Miasto leżało około 150 km od granicy zdominowanego przez Brytyjczyków Egiptu, co wymagało osłony tego ważnego strategicznie punktu. Obok urządzeń portowych w Tobruku wzniesiono połowe lądowisko forteczne (T-2), drugie

wielkie lotnisko w El-Adem, wzniesiono 25 km na południe od twierdzy. W czasie oblężenia twierdzy, rozbudowanej w latach trzydziestych przez Włochów, lotnisko w El-Adem stanowiło duże zagrożenie dla obleganej załogi, jeżeli nie mogła go utrzymać.

Rozbudowa inżynieryjna sięgająca na zachód od Tobruku, po zatokę El-Ghazala, tworzyła tak zwaną pozycję pustynną. Forty zbudowano w Dernie, gdzie znajdowało się wielkie lotnisko – Martuba. Na południe od Dery wzniesiono pustynny fort El-Mechili (Mekili). Ważną rolę odgrywał największy na tym obszarze port w Benghazi. Włoska rozbudowa fortyfikacyjna była wynikiem kilku czynników. Aktywnej działalności zbrojnej ludności arabskiej (Sanusów) na obszarze Cyrenajki oraz zagrożeniem od zachodu (francuskim) i od wschodu (brytyjskim).

Siły włoskie zostały skupione w 19 ufortyfikowanych garnizonach i fortach rozmieszczonych wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego. Dziesięć takich obiektów obronnych utworzono w pobliżu miasta Benghazi, dalszych siedem na obszarze między miejscowością Tolmetta i Derną oraz pojedyncze w Tobruku i w Bardii²⁷. Ewentualność zagrożenia francuskiego spowodowała, że główny wysiłek inżynieryjnej osłony Cyrenajki Włosi skupili od strony Tunezji. Zagrożenie z kierunku wschodniego – od strony Egiptu – uznano za drugorzędne (pomocnicze). Włosi uznali, że wybudowana przez nich na pograniczu wschodnim twierdza Bardia (o perymtrze 32 km i bogata w zasoby wody) będzie wraz z obozem warownym w Tobruku stanowić bardzo dobry front obrony Cyrenajki.

Od 1933 roku, gdy gubernatorem Libii został marsz. Italo Balbo, wzdłuż wybrzeża – od Tunisu aż po granicę z Egiptem – wybudowano bitą szosę o szerokości 7 metrów, która umożliwiała poruszanie się pojazdów mechanicznych (w tym czołgów). Wzdłuż tej drogi o długości 1900 km (oficjalna nazwa Littoreana, a także Via Balbia) rozbudowywały się osiedla, miasta, porty, a także lotniska, punkty oporu i fortyfikacje (forty i twierdze). Trasę nadmorską oddano do użytku w 1937 r.²⁸

Nie wszystkie dawne obiekty tureckie oraz umocnienia wzniesione przez służby inżynieryjne armii włoskiej dotrwały do lat II wojny światowej. Arabscy wojownicy uzyskiwali zaopatrzenie, plądrując rozbite samochody, samoloty i opuszczone przez załogi obiekty forteczne. Tak został zniszczony fort Zuetina, wybudowany na zachodnich krańcach Cyrenajki. Opuszczony fort, położony 80 mil na południe od Benghazi i na południowo-wschodnich wybrzeżach Wielkiej Syrty, został splądrowany przez Sanusów, a następnie rozebrany. Elementy murów tego obiektu posłużyły Arabom jako materiały budowlane²⁹. Włosi opuszczali stare i słabe forty, aby uniknąć rozpraszania sił, a poprzez to osłabiania wojsk. Koncentrowali oddziały w najważniejszych, umocnionych punktach Cyrenajki.

²⁷ Z.S. Zalewski, *Działalność polityczna i zbrojna Sanusów na pograniczu libijsko-egipskim na przełomie XIX i XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, nr 2, s. 89.

²⁸ Z okazji oddania tej szosy B. Mussolini nawiązał w swoich wystąpieniach do dziedzictwa Cezarów i posłannictwa starożytnego Rzymu. Uważał także, że spełnia się włoski sen o *Mare Nostrum*.

²⁹ *Ibidem*, s. 90.

Fortyfikacje twierdzy Tobruk

Twierdza Tobruk leżała na skalistej skarpie pustynnej schodzącej uskokami ku północy. Została otoczona trzema ufortyfikowanymi liniami obronnymi. System umocnień twierdzy rozbudowano na pustyni, która zbliżając się do Morza Śródziemnego, tworzyła klifowy brzeg, tarasami opadający ku linii brzegowej. Układ terenowy twierdzy tworzył więc rodzaj ogromnego teatru pochylającego się ku morzu. Wojska brytyjskie nadały zewnętrznej strefie obronnej nazwę „Red Line” (Czerwona Linia). Ta linia obrony, tworząca skraj pozycji głównej, określana także jako pierwsza, została wzniesiona na planie zbliżonym do półkola biegnącego w odległości od 12 do 15 km od portu. Jej skrzydła opierały się o morski brzeg i zbiegały się z naturalnymi przeszkodami, jakie tworzyły skaliste łożyska suchych potoków (na wschodzie – Wadi ez Zeitun, na zachodzie – Wadi es Sehel)³⁰. Boki „Red Line”, dochodzące do Morza Śródziemnego, zostały celowo wybrane w takim terenie, aby wzmocnić je naturalnymi głębokimi łożyskami wyschniętych rzek, które tworzyły trudną do pokonania zaporę przeciwpancerną.

Pocięta zatokami linia brzegowa oraz port pełen wraków z licznymi schronami bojowymi utrudniały wysadzenie dużego desantu morskiego. Obwód zewnętrzny (perymetr) twierdzy wynosił 54 km i stanowił przedni skraj skalisto-piaszczystej pustynnej pozycji.

System obronny linii zewnętrznej tworzyły umocnione punkty oporu z betonowymi schronami bojowymi, stanowiskami broni maszynowej i przeciwpancernej oddalone od siebie od 300 do 700 m, rzadko dochodziły do kilometra. Zbudowane z betonu stanowiska połączone były w gniazda oporu podziemnymi gankami. Całość fortyfikacji stałych pierwszej linii uzupełniały liczne dodatkowe stanowiska półstałe i prowizoryczne umocnienia oraz system rowów łącznikowych i pól minowych.

W zachodniej części twierdzy punkty oporu oznaczono na planach literą „S” (obejmowały one numerację od 1 do 45), na odcinku południowym – literą „R”³¹ (od 1 do 79) oraz w części wschodniej i nad brzegiem morza literą „Z” (z numeracją od 79 do 101). Przed całą zewnętrzną linią obrony wykopano rów przeciwczołgowy, rozciągnięto zasieki z drutu kolczastego i ułożono system pól minowych. Na południowym odcinku obrony, na kierunku El-Adem, rów przeciwczołgowy wykuto w litej skale, na kilka metrów głębokości i na kilkanaście metrów szerokości. Przestrzenie pomiędzy poszczególnymi punktami oporu również zostały zablokowane zasiekami. Rozmieszczenie stanowisk pierwszej linii obronnej w dwóch rzędach umożliwiło wzajemne bezpośrednie wsparcie ogniowe w toku walki i uszczelniało cały system obronny.

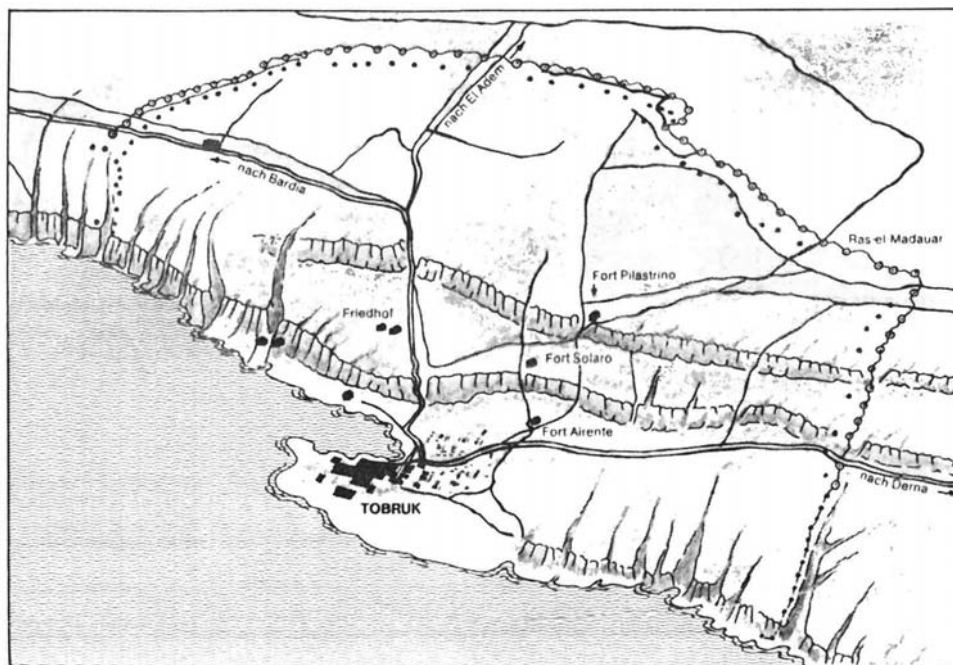
Założenia obronne opracowane przez Włochów zostały również przyjęte przez Brytyjczyków, którzy wzmacniali linię zewnętrznych urządzeń jako zasadniczą strefę obrony Tobruku.

Pierwsza linia była podzielona na cztery odcinki: dwa zachodnie oraz dwa wschodnie. Zachodnią strefę twierdzy tworzył odcinek forteczny Ras el Medauar składający się z sektorów, rozciągających się od strefy nadmorskiej ku południowi

³⁰ J. Bielatowicz, *Zarys dziejów Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich*, [w:] *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich. W dziesięciolecie jej powstania. Zbiorowa praca historyczna i literacka żołnierzy S.B.S.K.*, Londyn 1951, s. 81; S. Ozimek, *W pustyni i w Tobruku*, Warszawa 1982, s. 52.

³¹ J. Bielatowicz podaje także oznakowanie obiektów literą „M”.

twierdzy, w kolejności były to sektory: Umm Cuheil, Bir el-Meclub, Es-Sehel, Ras el-Medauar oraz Bir el-Medauar. Drugi z zachodnich odcinków – Pilastrino tworzyły sektory: Bir eg-Giasc, Bir el-Faras, Sidi Cheiralla i Hegfet Umm Haleiga.

Rysunek 3. Rzut przestrzenny twierdzy w Tobruku

Źródło: Zbiory akt płk. Witolda Biegańskiego, Wojskowy Instytut Historyczny.

Strefę wschodnią tworzył odcinek forteczny „El Adem” o dwóch sektorach: Bir Umm Haleiga oraz odcinek Sidi Daud z sektorami: Bir Tunes, Suesi, Sidi Daud oraz Zeitun.

Z taktycznego punktu widzenia całość linii zewnętrznej dzielono na trzy odcinki (zachodni, południowy i wschodni). Na kierunku wschodnim system obronny zamykał drogę do Bardii, która podczas oblężenia twierdzy była odcięta przez wojska niemiecko-włoskie. Na południe wyprowadzała droga do lotniska El Adem. Zachodni odcinek wzbraniał dostępu dwóch równolegle biegnących dróg z Dery i Acromy³².

Ponad dziesięciokilometrowy odcinek perymetru tworzyła naturalna przeszkoda przeciwpancerna. Najtrudniejszy do obrony był odcinek zachodni w części zwanej Medauar i stykający się z nim fragment sektora obrony Pilastrino. Wynikało to z płytkiej rozbudowy umocnień w tej strefie.

Samodzielne gniazda oporu pierwszej linii bronione były przez pododdziały o sile plutonu piechoty, 1–2 karabiny przeciwpancerne i wzmocnione ogniem od 2 do 4 ciężkich karabinów maszynowych. Poszczególne gniazda mogły bronić się samodzielnie,

³² J. Bielatowicz, *Zarys dziejów...*, s. 81; S. Ozimek, *W pustyni...*, s. 52–53.

lecz dodatkowo zostały powiązane ze sobą systemem ognia (co tworzyło osłonę podobną do tradytorowego systemu ognia). Całość systemu zewnętrznego osłaniał rów oraz przeszkody przeciwpancerne w postaci półmetrowej wysokości kamiennych płotów i przeszkód, rowów, pułapek i pól minowych oraz zasieków z drutu kolczastego. Każde gniazdo oporu było dodatkowo osłonięte betonowym rowem przeciwpancernym i potrójną „siecią Brunna” (tzw. koncertyną). Dla bezpieczeństwa systemu obronnego plutonowe gniazda rozdzieliał kilkurzędowy płot kolczasty. W głębi, odsunięte o około 300 m, między dwoma gniazdami przednimi znajdowały się, nieco słabiej uzbrojone – ziemne gniazda obrony. Ich obsadę tworzył pluton piechoty, a uzbrojenie stanowił 1 karabin przeciwpancerny i od 1 do 2 ciężkich karabinów maszynowych. Ogółem dwa betonowe gniazda pierwszej linii i jedno gniazdo tyłowe obsadzała kompania.

Przed pasem umocnień zewnętrznych rozciągała się strefa ziemi niczyjej o szerokości od 2,5 do 3 km, a następnie stanowiska wojsk oblegających. Przed południowymi i wschodnimi odcinkami obrony posterunki nieprzyjacielskie były rozmieszczane w odległości od 2 do 3 km, a na przedpolu od strony zachodniej około 1 km. Jedynie w wyłomie Medauuar odległość do pozycji nieprzyjacielskich sięgała od 200 do 800 m³³. Łuki w systemie gniazd obrony uzupełnione były systemem pól minowych (także na przedpolu i wewnątrz systemu obronnego twierdzy) oraz siecią zapór z drutów kolczastych. Połączenia pomiędzy gniazdami zapewniała sieć kutyh w skale podziemnych korytarzy ciągnących się nawet do tysiąca metrów³⁴.

Najlepszym punktem obserwacyjnym z twierdzy i w głąb umocnień było wznoszące się, na przeszło 687 stóp³⁵ (tj. blisko 209 m) powyżej poziomu morza, wzgórze Ras el Medauuar. Jednak podczas obrony twierdzy w 1941 r. został utracony przez oddziały australijskie i nie odzyskany do końca walk o Tobruk. Poza wzgórzem Medauuar w rejonie twierdzy nie było innych punktów obserwacji przedpola. obrońcy korzystali ze specjalnie wznoszonych wież obserwacyjnych, które pozwalały na obserwację przedpola na głębokość do 3000 m. Ponadto przed niektórymi gniazdami na przedpolu wysunięto placówki, posterunki i czujki na odległość około 1000 m. W obrębie linii obronnych znajdowało się kilka wzgórz, umożliwiających wgląd w głąb twierdzy. Wewnątrz twierdzy nie było punktu, którego nie mogłaby ostrzelać nieprzyjacielska artyleria, co znacznie utrudniało życie broniących się oddziałów.

Po zdobyciu Tobruku w styczniu 1941 r. inżynieryjne formacje brytyjskiego garnizonu twierdzy przystąpiły do wzmocnienia systemu linii zewnętrznej (Czerwonej Linii), chociaż fortyfikacje wzniesione przez armię włoską okazały się skuteczne. Główny wysiłek brytyjskich saperów został skupiony na obwodzie wewnętrznym. W tym celu sprowadzono ponad 5000 ton materiałów wojennych do wzmocnienia stanowisk wewnątrz twierdzy³⁶.

Druga linia obrony twierdzy była zorganizowana w oparciu o stare tureckie forty:

- Perrone (położony na zachód od portu przy nadmorskim uskoku tarasowym),
- Airente (na południowy-zachód od portu przy drodze do Benghazi),

³³ *Ibidem*.

³⁴ S. Gliwicz, *Tobruk*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1957, nr 2, s. 139.

³⁵ Jedna stopa jest równa 30,48 cm.

³⁶ T. Rawski, *Tobruk 1940–1941 – plany i realia*, [w:] *Alianci i państwa osi w walkach o Tobruk w 1941 r.*, red. nauk. T. Panecki, Warszawa 1992, s. 22–23.

- Pilastrino (usytuowany w centrum twierdzy, w południowym narożniku zachodniego odcinka linii wewnętrznej),
- Solaro (położony na południe od portu przy drodze do El-Adem, mieściło się w nim dowództwo twierdzy),
- Marcucci,
- Ras el Madauerr, Nuovo i Boella położone, a faktycznie rozrzucone na południe i wschód od portu, w odległości od 5 do 6 km.

Struktura obronna wewnętrznej linii nazywanej Blue Line (Niebieska Linia) również została oparta na polowych gniazdach oporu wzniesionych wzdłuż łamanej linii tworzącej półkole. Linia niebieska była oddalona od pozycji zewnętrznej (czerwonej linii) o 3 do 4 km. Przedpole tej linii zostało osłonięte rowem przeciwpancernym. Łączność w twierdzy utrzymywano za pomocą podziemnego kabla. Rozbudowę tej linii prowadziły w trakcie oblężenia jednostki australijskie, a później polskie.

Za czołem linii niebieskiej wzniesiono w głębi obrony, w odległości od 1 do 5 km, dodatkowe stanowiska dla artylerii polowej i dział przeciwpancernych, których zadaniem było wzmocnienie siły ognia załogi twierdzy. Rozmieszczono w tej strefie ciężkie działa przeciwpancerne oraz zdolne razić na odległość pięciu kilometrów – działa artylerii polowej. Jej zadaniem było zapewnienie twierdzy możliwości głębokiej obrony i stworzenia zapory przeciw czołgom, w przypadku pokonania zewnętrznej strefy obrony. Druga linia obrony (Blue Line) rozwinięta była na głębokość około 1 km, od pierwszych schronów bojowych tej strefy. Budowa tej linii miała wzmocnić i pogłębić obronę oraz stworzyć zaporę dla nieprzyjacielskich czołgów w przypadku przedarcia się sił pancernych przez linię zewnętrzną. Rozmieszczony za linią odwód twierdzy miał charakter ruchowy, a jego zadaniem była likwidacja ewentualnych wyłomów.

Niebieska linia była słabsza od czerwonej i podczas obrony w 1941 r. znajdowała się w ciągłej rozbudowie. Wewnątrz tej pozycji znajdowały się ogromne składy amunicji, stanowiska obrony przeciwlotniczej, a także nieużyteczne lotnisko.

Dowództwo twierdzy znajdowało się w forcie Solaro.

W trakcie działań wznoszono zarysowaną (wytrasowaną) trzecią linię obrony zwaną Green Line (Linia Zielona), którą planowano w odległości 2 km od portu³⁷. Ostatnia linia obrony miała osłaniać port i miasto oraz szpitale i cały system magazynowy (składy zaopatrzenia) skoncentrowany w rejonie portu, a także rzuty tyłowe. Była przygotowywana na wypadek przebicia się wojsk nieprzyjaciela przez dwa kordony i konieczności ewakuowania jądra twierdzy. Zielona Linia wzniesiona w zarysach przez włoskich inżynierów i podczas oblężenia w 1941 r. była rozbudowywana przez brytyjskich i hinduskich saperów. Linia zielona miała tworzyć wzmocnioną pozycję ryglującą, osłaniającą ewakuację załogi Tobruku na morze, w krytycznym momencie obrony twierdzy.

Ważnym elementem obronnym twierdzy były miny. Rozmieszczone były niemal wszędzie: na przedpolu umocnień, na i przy drogach oraz pomiędzy obiektami linii obronnych³⁸. W ocenie obrońców twierdzy na minach tobruckiego perymetru zatrzymało się natarcie czołgów niemieckiego korpusu Africa, z których część wyleciała

³⁷ Według Jana Białatowicza „Zielona Linia” nigdy nie została wzniesiona.

³⁸ Ze względu na wszechobecne miny żołnierze nie mogli poruszać się w pojedynkę tylko parami aby rannemu od wybuchu miny mógł pomóc kolega; patrz: M. Pruszyński, *W Narwiku, Tobruku i Moskicie*, Warszawa 1957, s. 162–163; szerzej także W. Biegański, *Szczurami Tobruku ich zwali*, Warszawa 1988.

w powietrze. Mina w Tobruku zachowywała się jak żołnierz – w dzień na ogół spała spokojnie, a w nocy dopiero działa³⁹.

Zbiorniki wody pitnej, przed oddaniem twierdzy przez Włochów zostały zniszczone. Pozostały tylko mało wydajne źródła Wadi Auda i Wadi es Sehel. Nad zatoką wybudowano destylarnię wody morskiej. Dzienna norma żołnierza wynosiła dwa litry wody destylowanej i dwa słonej morskiej. Woda źródłana dostarczana była tylko do szpitali⁴⁰.

Twierdza miała niezłe rozwiniętą wewnętrzną komunikację, która stanowiła część zewnętrznego systemu dróg i taktów. Z ufortyfikowanego rejonu Tobruku w kierunku zachodnim, na Dernę, wychodziła szosa asfaltowa, także w kierunku wschodnim na Bardię i do Egiptu prowadził trakt z nowoczesną asfaltową nawierzchnią (nazwany był *Via della Vittoria*, co oznaczało „Droga Zwycięstwa”), także w kierunku południowym na lotnisko El-Adem biegła asfaltowa szosa. Pozostałe drogi tworzyły kamienno-pustynne szlaki, trudne na pewnych odcinkach do pokonania przez pojazdy mechaniczne.

W toku walk prowadzonych na obszarze Cyrenajki w latach 1940–1942 przez wojska alianckie z Włochami, a od 1941 r. również z Niemcami, Tobruk trzykrotnie przechodził z rąk do rąk. Działania odbywały się w ciężkich warunkach terenowych i klimatycznych. Ciężkiej próbie został poddany sprzęt, eksploatowany w warunkach pustynnych. Wynik tych walk, jak uważali politycy brytyjscy, miał duży wpływ na losy II wojny światowej. W przypadku Brytyjczyków utrzymanie tobruckiej twierdzy zabezpieczało w znacznym stopniu dostęp do Egiptu i dalej do obszaru Bliskiego Wschodu. Upadek Tobruku w 1942 r., w przypadku aliantów, w zasadniczy sposób zmienił układ terenowy, między walczącymi stronami, i miał znaczący wpływ na przebieg wojny na froncie północnoafrykańskim na korzyść państw Osi⁴¹. Opanowanie tego punktu pozwoliło wojskom niemiecko-włoskim wdrzeć się w głąb Egiptu i podejść do El-Alamejn.

Podsumowanie

Twierdza Tobruk miała ogromne znaczenie jako port morski w centralnej części Cyrenajki. Pozwalało to na kontrolowanie szlaków morskich łączących Marmaryk i Cyrenajkę z Egiptem, wyspami basenu Morza Śródziemnego oraz południową Europą. Było to najważniejsze miasto portowe między Aleksandrią i Benghazi, tj. w pasie zajmującym blisko połowę wybrzeża afrykańskiego objętego działaniami wojennymi. Ponadto położony na najważniejszej komunikacji lądowej północnej Afryki (tj. na drodze *Via Balbia*) odgrywał rolę fortecy kontrolującej i, w razie potrzeby, hamującej wszelkie przemarsze ze wschodu na zachód, zarówno handlowe, jak i wojskowe. Konwoje płynące do portu mogły być ostrzeliwane ogniem artylerii, bombardowane z powietrza, a ponadto musiały przejść przez strefy zaminowanych wód. W drodze do Tobruku i w samym porcie zatoneło wiele jednostek. Wodna droga do portu była przez cały czas ostrzeliwana z ciężkich dział i blokowana przez dominujące nad twierdzą lotnictwo państw osi⁴². Tobruk był także osłaniany przez artylerię brytyjskiej mary-

³⁹ M. Pruszyński, *W Narwiku...*, s. 163.

⁴⁰ M. Młotek, *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich*, „Zeszyty Historyczne” 1967, nr 11, [Paryż], s. 164.

⁴¹ *Historia krajów arabskich 1917–1966*, red. D.R. Woblikow, Warszawa 1974, s. 387; J. Ledwoch, *op. cit.*, s. 38–40; szerzej: S. Czumur, *op. cit.*, s. 112 i *passim*.

⁴² Zob. szerzej: *The Australian Army at War. An official record of service in two hemispheres 1939–44. Published for The Australian Army Staff by H. M. Stationery Office, London 1944.*

narki wojennej. Brytyjczycy nazywali Tobruk „barykadą Egiptu”; był też nazywany „brytyjskim Stalingradem”. Swoją rozbudowę i rozwój to niewielkie portowe afrykańskie miasto zawdzięczało wojnie.

Włosi rozbudowywali i unowocześniali twierdzę tobrucką wiele lat, przy ogromnych nakładach finansowych, a stracili ją w ciągu dwóch dni walk.

Tobruk uniemożliwiał swobodne przemieszczanie wojsk i transport materiałów szlakiem lądowym wzdłuż afrykańskich wybrzeży Morza Śródziemnego od Trypolisu i Benghazi po deltę Nilu. Droga nadmorska stanowiła jedyny użyteczny szlak zaopatrywania sił państw Osi, których celem były Aleksandria, Kair i Kanał Sueski. Bez opanowania Tobruku plany podboju Egiptu były wysoce wątpliwe. Znaczenie punktu strategicznego, jakim był Tobruk, trafnie ocenił znamienity historyk wojskowości Tadeusz Rawski, pisząc: „jego obwód obronny (perymetr) przez wiele miesięcy 1941 r. stanowił jedyny czynny front lądowy Imperium Brytyjskiego”⁴³. Fortyfikacje Tobruku miały więc dla Brytyjczyków wymiar nie tylko militarny, ale i duże znaczenie polityczne.

Po zakończeniu działań wojennych w Afryce Północnej na omawianym obszarze pozostały wojska Francji i Wielkiej Brytanii. Na terenie Cyrenajki Anglicy utworzyli wojskowe bazy morskie, rozmieszczając je w Tobruku, Trypolisie, Benghazi i Zuary. W tych ważnych strategicznie punktach rozmieszczono jednostki przetransportowane z Palestyny. Ponadto wojskowe władze brytyjskie udzieliły Amerykanom zezwolenia na budowę bazy lotniczej Wheelus-Field w Mellaha pod Trypolisem⁴⁴, a później także w rejonie Ghasur al-Hadż (200 km na południe od Zuary) oraz w Al-Utija (nad granicą z Tunezją). Armia francuska utrzymywała na libijskim terytorium Fezzan lotniska i placówki wojskowe. Ostatecznie w 1970 r. na terytorium Cyrenajki nastąpiła likwidacja obcych baz, które zostały przejęte przez armię libijską. Ponieważ rząd libijski nie przedłużył umów dzierżawnych, armie Francji, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii były zmuszone opuścić terytorium Libii. 29 marca 1970 r. wojska brytyjskie opuściły Cyrenajkę, a tym samym – bazę morską w Tobruku i sił powietrznych przy lotnisku w El-Adem.

---

⁴³ T. Rawski, *Tobruk 1940–1941...*, s. 7.

⁴⁴ *Historia państw...*, s. 492; Francuzi rozciągnęli wpływy na terytorium Fezzan, przy czym oazę Ghat przyłączyli do Algierii, a oazę Ghadames do Tunezji.